

Jakab László, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10.

Kiadja a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2002. 527 lap

1. A JAKAB LÁSZLÓ által szerkesztett „Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár” 10. köteteként jelent meg az ismertetendő könyv, JAKAB LÁSZLÓ munkájaként. A korábbi kötetek egyes kódexek (BirkK., GuarÿK., AporK., FestK.) ábécérendes adattárait, ill. egyéb régi szövegek többé-kevésbé hasonló jellegű bemutatását tartalmazzák (például a 4. kötet: JAKAB—BÖLCSKEI, A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988.; a 8. kötet: JAKAB—BÖLCSKEI, Balassi-szótár. Debrecen, 2000.).

A sorozat „A Jókai-kódex ábécérendes adattára”-val kezdődik (1978.) és „A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása”-val folytatódik (1980.), így a most ismertetendő 10. kötet a Jókai-kódexet feldolgozó harmadik munka. Egyrészt magában foglalja az első kettő tartalmát, de ki is bővíti sok új információval.

Az „Előszó”-ban (11—2) tájékoztatást kapunk a könyv készítésének folyamatáról, céljáról, a kötet szerkezetéről stb. A sorozat első kötetét (1978.) nehezen lehetett használni: „a sokszorosítás ugyanis a lyukkártyás számítógép által hiányos betűkészlettel kinyomtatott anyagról egyetemünk akkori eszközeivel rosszul sikerült, így az adatok olvasása igen nehéz feladat” (11). A kódex szófaji megoszlását feldolgozó kötet pedig kevés példányban jelent meg (1980.). Napvilágra került viszont (1981-ben) P. BALÁZS JÁNOS munkájaként a kódex betűhű kiadása és latin megfelelője. Ezért Jakab László és munkatársai (Kiss Antal és Bölcseki András) úgy döntöttek, hogy az adatokat az új kiadás alapján újra rögzítik számítógépen, átdolgozzák, s újra kiadják (P. Balázs János pontos szövegközlését csak néhány helyen korrigálták: 11—2).

A könyv két nagy részből áll: (A) az ábécérendes adattárból (15—376) és (B) az adattár sok szempontú rendezéséből (377—526).

Az adattár felépítéséről, használatáról a „Jelmagyarázat” tájékoztat: megadja a kódok, számok jelentéseit. Az adattár a címszavakat (mai helyesírással) a 2. oszlopban, ábécérendben közli. A 3. oszlop a kódexbeli összes előfordulást adja meg, abban a grammatikai alakban és helyesírásban, ahogy az a kódexben található. Ezeknek az adatoknak a lelőhelyét az 1. oszlopban találjuk meg.

Az adatokra vonatkozó információkat (a 4—11. oszlopban) számokkal rögzítették. Ezek helyesírási, szótörténeti, hangtani, szófajtani, jelentéstani és alaktani tudnivalókat tartalmaznak. E számok jelentését az eddigi kötetekben megszokott gyakorlat szerint adják meg, bár néhány korrekcióval is találkozhatunk a jelmagyarázatban (13—6): elhagyja például a szerző a 10. oszlop igeragozásra vonatkozó utolsó kódszámát (16), ami a Guarÿ-kódexről szóló kötetben még megvolt: „37 = *ják/jék* (felt. m. többes sz. 3. személy; *vitetnéjek*)” (1994: 7). Helyes az elhagyás több okból is: az igemód jelölésének például a 9. oszlopban van a helye (15). Egyéb apróságokra nem térek ki (vö. HAADER LEA ismertetését a Guarÿ-kódexről: MNy. 1996: 482—6).

Az adattárban tehát „az egyes jelenségeknek a forrásban előforduló összes adata megtalálható” (12), és valóban megnyugtató következtetéseket lehet levonni belőlük „nyelvtörténeti problémákra, a forrás nyelvjárására, a XIV. századi magyar nyelvre vonatkozóan” (12).

A lelőhely pontos megadása (pl. 016/25 = oldalszám/sorszám) lehetővé teszi az adat könnyű visszakeresését, teljes szöveggörnyezetben való megismerését, s így azt is, hogy az olvasó esetleg máshogyan értékelje az illető adatot, mint amilyen minősítésre a könyvbeli kódszám utal. Azt olvassuk az előszóban, hogy „ha például egy szóalokról azt állítjuk, hogy a mai nyelvhez viszonyítva nyíltabb magánhangzó van benne, ezzel nem állítjuk azt, hogy ez a hang nyíltabbá válással keletkezett, csupán a tényre hívjuk fel a figyelmet” (12). Az, hogy a JókK.-beli (hang)állapotot tényként írjuk le, nagyon is helyénvaló, hiszen nyilván nem mondhatjuk azt, hogy „a mai nyelvhez viszonyítva” (ahol zártabb a magánhangzó, pl. *jonhukkal*) a kódexbeli hang „nyíltabbá válással keletkezett” [!] (ha ott nyíltabb, pl. *yonhokual*; vö. 163). A példából azt is látjuk, hogy nemcsak a *tő*, hanem az egész szóalak minden magánhangzójára vonatkozóan megkapjuk az ilyen és hasonló információkat. Az 5. oszlop 6. számsora is hangtani jellemzőket ad meg (pl. „A mai alakhoz képest többlet-hang”: *miolta* [245]), ezért a 9-es kódszám jelentésének megadásakor sem helyes azt mondani, hogy „9 = Nem hangtörvényszerű változás” (változás! 14), hiszen itt is csak a mai alaktól való eltérésről, különbözésről van szó, nem pedig változásról. — Ugyanitt (az 5. oszlop 6. számsorában) a 7-es szám = „Mai *j*-s diftongus helyett hosszú magánhangzó” létét jelöli például a *bujdos* szóban, ami a JókK.-ben *búdos(nak)* hangalakú (vö. 495 is). A mai alakban azonban nem diftongus van, hanem *u* magánhangzó + *j* mássalhangzó kapcsolata.

A 6. oszlop a szavak szófaját adja meg. Nagyon jó, hogy az igeekötőket is hiánytalanul megtaláljuk a könyvben: nemcsak akkor lehet az igeekötős igéket, igeveket, főveket meglelni, amikor az igeekötők a maguk ábécérendi helyén, elöl állnak, hanem akkor is, ha a megfelelő szót követik, például a *kimegy* címszó alatt van: *kýmene* és *mentuala ky* (182). Sőt, a 7. oszlop 2. számsorában külön szám (a 4-es) is jelzi az igeekötős összetételeket. Ez a 7. oszlop szótörténeti információkat is

ad. A 8. oszlop a szóképzésről, a 9. a „Névszó- és igejelek, birtokos személyragok” használatáról, a 10. a névszó- és igeragokról, a 11. a névszó- és igevekről tájékoztat.

2. Jakab László munkája úttörő a maga műfajában: első kódexünknek nemcsak kódolt ábécérendes adattárát tárja elénk (amiből magunknak kell kikeresni, kiválogatni a minket érdeklő adatokat, bár a korábbi ilyen adattárak is kincset érnek!), hanem az adattár alapján az anyag teljes rendezését is elvégzi (377—526). „A kötet második fele a kódexben található adatok szókincsre és alaktanra, hangjelölésre, helyesírásra és a hangtanra vonatkozó szótárszerű feldolgozását tartalmazza. Bár ezt mindenki elvégezheti saját számítógépén a Microsoft Word szövegszerkesztő segítségével minden külön program készítése nélkül, mégis úgy gondolom, nem árt, ha már átdolgozva ismét kiadjuk a kódex adattárát, egyúttal elrendezve is bemutatjuk az anyagot az érdeklődőknek” (12).

Azt hiszem, minden „érdeklődő”, felhasználó nagy örömmel veszi kézbe ezt a hatalmas munkát. Bár azt írja a szerző, hogy „Az adatok értékelése a felhasználó kutató feladata” (12), a kódolásból és a könyv második felében levő feldolgozásból felbecsülhetetlen értékű tájékoztatást kapunk a minket érdeklő kérdésekről. — Jakab László már mintát is adott a felhasználásra, amikor a kódex összes adatára építve megírta „A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jó-kai-kódexben” című tanulmányát (MNY. 1982: 297—304).

Nézzük a könyv második részét!

A kódex szókincséről megállapítja, hogy 22306 adatban 2973 különböző szó van, és még 213 szó összetétel utótagjaként (377).

Ábécérendben felsorolja az azonos alakú szavakat, például *fél*¹ ige, *fél*² fn/mn; *tér*¹ ige, *tér*² fn; *tőr*¹ ’fegyver’, *tőr*² ’csapda’. De hiányoznak a felsorolásból (377) az olyan homonimák, mint a *mennyi*¹ von. nm., *mennyi*² kérdő nm.; *egy*¹ szn., *egy*² ne., *egy*³ nm., pedig az adattárbeli kódolásuk azonos (a 4. oszlop 1. számsora utal erre). A *mennyi*-hez hasonló *hova* kódolása viszont eltérő: a címszóban jelzi a szerző az azonos alakúságot: *hova*¹ ’vhova’, *hova*² ’ahova’, *hova*³ ’hova?’, a 4. oszlop 1. számsorában viszont nem; ott végig 0 szerepel. Itt a poliszémia, ill. a többszófajúság kérdésével való érintkezés okozhatja a gondot: a két *mennyi* ugyanis a névmások osztályán, a három *hova* pedig a névmási határozószók osztályán belül különbözik egymástól. Így inkább a névmáson, ill. a névmási határozószón belüli poliszemiáról beszélhetnénk a *mennyi* és a *hova* esetében, de mindenképpen hasonlóan kellene minősítenünk a két szót. Ettől különbözik a *maga*¹ névmás és a *maga*² módosítószó viszonya: itt Jakab László sem jelez azonos alakúságot a 4. oszlop 1. számsorában, hanem a kettős szófajú szavak közé utalja e szót (393). Itt csak az a kérdés számomra, hogy miért szerepel az adattárban minden személyragos (ezt az elnevezést használja a könyv) alak külön címszóként: *magam*, *magatok* stb., amikor itt egyetlen lexéma, a *maga* visszaható névmás személyjeles alakjairól van szó (208—9).

A kódexben előforduló latin szavakat is felsorolja (380), utalva a kódra, amely erre a tényre vonatkozik. Azokat a latin eredetű szavakat azonban, amelyek sokszor magyar toldalékkal vannak ellátva, nagyon helyesen korabeli jövevényszavaknak tekinti, például *prédikálás*, *prédikátoroknak*, *privilegiumokról* (283). Ezeket (szóelőfordulásuk számával együtt) a megfelelő szófajok listáján (adott esetben a főnevek között) felsorolja.

Nagyon hasznos a kutatónak a szavak szófajok szerinti elrendezése (a szóelőfordulások számának megadásával). A többféle szófaji rendszerezés közül az egyik legelfogadottabbat követi: például az *-an/-en* módhatározó-ragos melléknéveket melléknévnek minősíti (pl. *gyorsan*, *tisztesen*), és csak a morfológiailag vagy szemantikailag megszilárdult elemeket tartja határozószónak (pl. *egészen*, *híven*, *jobban*: 388). A *bennem*, *érted*-féle elemeket is a régebbi besorolás szerint „személyragos határozószóknak” nevezi. Így a személyes névmások között csak a nominativusi alakokat sorolja föl (a *téged* ~ *tégedet*-féle accusativusi alakokat sem és a *bennem*, *(mi)érettünk*-féleket sem). De nem feltétlenül helyes az *ön*, *önnön* elemeket birtokos névmásnak minősíteni (387), az *enyém*, *tied*, *övé* mellett. Ezek nyomatékosító *-n* képzővel létrejött személyes névmási

alakok, melyeket névmások nyomatékosítására vagy főnév előtt birtokos jelzőként használ a régi nyelv: GyS.: *Vnun tonohtuananac*; JókK. 003/02: *ewnen tulaŷdonitol*, ezért inkább a személyes névmások között lenne a helyük (a TNyt. is így minősíti). — A *megváln* a határozói igenevek között szerepel (kódolva is [225] és a felsorolásban is [391], a *megvál*ik címszóhoz kapcsolva). Sok érv szól azonban névutósága mellett: SEBESTYÉN ÁRPÁD új könyvében (A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben. Debrecen, 2002. 57) névutónak minősíti (ugyanígy ZSILINSZKY ÉVA: TNyt. I. 1991. 450, II/1. 1992. 700).

A szófaji minősítésben a többszófajúság megítélése a legnehezebb. Ezért is jó, hogy a kettős, hármas szófajú szavakról külön listát ad, de az egyes lexémák összes előfordulási számának megadásával. Így azt, hogy a két (három) szófaj milyen arányban jelentkezik, ill. melyik adatban melyik szófaji értékben realizálódik a szó, az adattárból (a kódszámból, ill. magából a kódexből) tudjuk meg. — A kettős, hármas szófajú szavakat táblázatban is szemlélteti, de itt-ott eltérnek a számok: pl. a kettős szófajú hsz/ksz-k felsorolásában 5 szó szerepel (393), a táblázatban a „szavak száma” csak 4 (397). A hsz/nu kettősségű szavak között 11-et sorol fel (393), a táblázatban pedig csak 9-es szám utal ezekre (397).

Táblázatban látjuk a szófaji megoszlást (396), a szókincs gyakorisági megoszlását és a leggyakoribb 1033 szó gyakorisági szótárát (394—408).

A 8. oszlopban jelölt szóképzési sajátosságokat is tálcán kínálja számunkra a könyv, képzők szerint csoportosítva ábécérendben az anyagot (409—21). Kiderül például, hogy már a Jókai-kódexben van *-zat* összetett képző (*szózat* nyolc előfordulás: 314, 385, *szózatlik* két előfordulás: uo.).

Az összetett szavak listáját is megkapjuk itt, a feldolgozó részben (a 7. oszlop 2. számsora alapján), az adattárhoz képest tovább differenciálva, különválasztva az alá- és a mellérendelő összetételeket. Nem szerencsés viszont a „Mellérendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak” (423) alá besorolni minden összetett névmást, számnevet, kötőszót, határozószót, módosítószót, hiszen ezek között van olyan, amelyik alárendelő szintagmából keletkezett (pl. *jöllehet*, *avagy* 'az van'), vagy szintaktikai viszonyban nem levő, egymás mellett álló szavakból; ezeket szervesen összetételeknek is hívjuk. Miért lennének mellérendelő viszonyt tartalmazók? (pl. *úgyhogy*, *hogyha*). A névutós összetételek sem mellérendelők (pl. *azután*, *ezután*: 423—4).

Az igeragozást feldolgozó fejezet is igazi kincsesbánya. Megkapjuk például az összes olyan adatot (igealakot), amelyekben *-χ* a felszólító mód jele: (*meg*)*tanoh*, *segehenek* (426; nem palatális *-χ*-ről van itt szó?). Kiderül, hogy a veláris hangrendű igék tárgyias ragozás (nem a határozott, ill. általános ragozás elnevezést használja) jelen idő E/3. személyében az *-i* személyrag (*akari*, *lát*i, *mond*i) nem fordul elő a kódexben, ill. két bizonytalan adatot jelez a szerző, amin tovább gondolkodhat az olvasó (438).

A birtokos személyragoknak nevezett toldalékok, ill. toldalékos szavak listája is tanulságos: kiderül például, hogy az E/3. személyben mely szavakhoz és milyen arányban járul az *-á/-é ~ -a/-e*, ill. az *-i* hangalakú toldalék, pl. *teste* (8 előfordulás) ~ *testi* (1); *térde* (1) ~ *térdi* (1): 443—4; vagy jelentkezik-e a *kína ~ kínja* típusú kettősség, amiről tudjuk, hogy a morfológiai transzparencia erősödésének tendenciája a *-ja* alak terjedése felé mutat (vö. KIEFER, A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai. Akadémiai székfoglaló, 1988.): *parancsolatja* (6 előfordulás), *titkja* (1), *illatja* (1), *jogja* (3): 444.

Megismerjük a birtoktöbbsesítő jel alakváltozatainak használatát, arányát, pl. *-i*: *kari* (2) ~ *-jai*: *karjai* (3): 441. Az adattárban a 9. oszlopban a 03-as kód az *-i* birtoktöbbsesítő jelre, a 26-os pedig a kódok magyarázata szerint *-ja/-je* + *-i* jel kapcsolatára utal (15); vagyis: *karjnak*, *karjval* 03 (ez az *-i* többsesjeles *kari* szó két előfordulása), a három *karjāŷ* alakban pedig a birtoktöbbsesítő jel egységes *-jai* változata van; ugyanakkor erre (más felfogást tükrözve) a 15. lapon *-ja/-je* + *-i* tagolásban utal a szerző.

Sokoldalú elemzésre adnak lehetőséget a megfelelő toldalékokban levő magánhangzók nyelvállására, az abban mutatkozó változásra utaló adatok, pl. T/1. *uronk, magonk, érettönk, nekénk ~ nekönk, adonk, mondassonk* stb., ill. T/3. *urok, érettök, alattok* stb. A korábbi, alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó alakra is van még adat: T/3. 086/20: *alattak* 'alattuk', de már *alattok* is (445).

Teljes lista van a JókK.-re oly jellemző *-balól/-belől* elativusra, de az egy szótagú *-ból/-ből*-ökre is, pl. *világbalól* (2 adat) ~ *világból* (1).

A könyvet a helyesírási és a hangtani információk összesítése, rendszerezése, ill. a függelékben a leggyakoribb szavak, szóalakok összes előfordulási helyének és előfordulási számának megjelölése zárja.

A kutató, olvasó számára sokoldalúan használható, kincset érő forrás Jakab László munkája. Első kódexünk teljes anyagának feldolgozása a nyelvtörténet bármely kérdésével foglalkozva megkerülhetetlen alaplámpaként kell hogy bevonuljon a szakirodalomba.

D. MÁTAI MÁRIA